

L'ESGLÉSIA PREROMÀNICA DE SANT MARTÍ DEL FORN DEL VIDRE

per Montserrat PAGÈS I PARETAS

RESUM

Estudi de l'església preromànica de Sant Martí del Forn del Vidre, actualment en molt mal estat, de gran interès arquitectònic per la seva capçalera trilobulada, amb tres absis disposats en forma de creu, model importat de l'Orient cristià, força rar en el preromànic europeu. Situada vora l'antiga Via Domitia, prop del coll de Panissars, és documentada el 844, quan era una cella de l'abadia de Sant Hilari de Carcassona, com un precepte de Carles el Calb corrobora.

Paraules clau: Sant Martí del Forn del Vidre, arquitectura preromànica.

THE PRE-ROMANESQUE CHURCH OF SANT MARTÍ DEL FORN DEL VIDRE

ABSTRACT

This is a study of the pre-Romanesque church of Sant Martí del Forn del Vidre. Currently in very poor condition, its architectural interest lies in its three-lobed East end with three apses arranged in the shape of a cross, a model imported from the Christian East that is quite rare in the European pre-Romanesque. Standing next to the ancient Via Domitia, near the Panissars Pass, it is on record from the year 844, when it was a cell belonging to the abbey of Saint-Hilaire of Carcassonne, as shown by a privilege of Charles the Bald.

Keywords: Sant Martí del Forn del Vidre, pre-Romanesque architecture.

Sant Martí del Forn del Vidre és una interessant església preromànica, desafectada del culte,¹ mig enderrocada i actualment plena de grafit, i, tanmateix, molt interessant per la seva estructura poc corrent dins de l'arquitectura preromànica. El més destacat de l'edifici és la seva capçalera trilobulada, amb tres absis disposats en forma de creu, estructura coneguda d'antic al Mediterrani oriental, que als segles IX-XI reapareix a Occident en esglésies preromàniques i del primer romànic, si bé no és gaire freqüent. A Catalunya serà coneguda i emprada sobretot a partir del primer romànic, és a dir, del segle XI. Tanmateix, l'església del Forn del Vidre és anterior, com les característiques constructives de l'edifici indiquen – tant en planta com en alçat –, així com el tipus d'aparell en espiga.

L'edifici és situat en un lloc antigament molt estratègic, prop de la Via Domitia romana, que travessava la Gàl·lia narbonesa i enllaçava Itàlia amb Hispània. En època carolíngia, era una *cella* de l'abadia de Sant Hilari de Carcassona. El 1727, a migdia, se li adossà una masia que l'englobà i envaí en bona part, la qual cosa ens indica que aleshores ja no tenia culte.

Efectivament, l'església apareix citada en un precepte carolingi atorgat per Carles el Calb al monestir de Sant Hilari de Carcassona, vers el 844, pel qual el rei confirma a l'abadia les seves possessions, entre les quals, tres cel·les situades en el *pagus* de Rosselló: la de Sant Esteve de Nidoleres (terme de Tresserra), la de Sant Martí «in monte Furcato» (ara d'Albera) i la de Sant Martí de «Valle Vittraria», és a dir, Sant Martí del Forn del Vidre. Aquest document carolingi no es coneixia fins ara, de manera que cap dels autors que han estudiat l'església no l'esmenta.² El precepte, en concret, diu:

1. Agraeixo molt a Jordi Mestre i Vergés que m'hi hagués acompanyat i que, d'alguna manera, em fes participar en la campanya que ell i Max Pérez han emprès prop de l'Ajuntament de la Jonquera per salvar l'edifici.
2. Joan BADIA I HOMS, «Sant Martí del Forn del Vidre», a Antoni PLADEVALL I FONT (ed.), *Catalunya romànica*, vol. IX: *Empordà II*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990, p. 516-517. D'aquest autor vegeu, també, l'obra *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, vol. II-A: *Alt Empordà*, Girona, Diputació de Girona, 1978, p. 204-205 i 213-214, i vol. II-B: *Alt Empordà: Notes a la segona edició*, Girona, Diputació de Girona, 1985, p. 560. I de Miquel OLIVA I PRAT, «Noticias sobre iglesias prerrománicas gerundenses», *Revista de Gerona* (Girona), núm. 20 (1962), p. 81-82. Finalment, vegeu, també, Xavier BARRAL I ALTET, *L'art pre-romànic a Catalunya: Segles IX-X*, Barcelona, Edicions 62, 1981, p. 85-86 i 203, i Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*, Barcelona, Curial i Abadia de Montserrat, 1983, p. 117-118.

[...] et in pago Russilionense cellas tres, una quae vocatur Nidolarias super flumen quae dicitur Techus ubi est ecclesia constructa in honore Sancti Stephani, et alia est in monte Furcato ubi est ecclesia constructa in honore Santi Martini et tertia est in monte Albaria, in loco qui vocatur Valle Vitraria, ubi est ecclesia constructa in honore Sancti Martini, cum ipso villare qui dicitur ad Casa Sationi, cum terminis vel adiacentiis illorum.³

Per als historiadors Pere Ponsich i Ramon Ordeig, per bé que el mont Albera, *stricto sensu*, estigui situat immediatament a l'est del Pertús, no hi ha cap mena de dubte que la cella de Sant Martí de «Valle Vitraria» és l'actual església preromànica de Sant Martí del Forn del Vidre,⁴ sobre l'antiga via romana. És més, diuen, també, que «és temptador d'interpretar la “Casa Sationi” com a *Casa Stationis* (la *statio* del *Summa Pyreneum*)». Per tant, l'estratègia del lloc és indubtable.

Cal destacar el fet que aleshores l'església pertanyia al monestir de Sant Hilari de Carcassona, com confirma Carles el Calb. És curiós i ben interessant que, estant situada tan a prop de l'abadia de Santa Maria de Coll de Panissars, o de Panissars, erigida sobre els antics trofeus de Pompeu, no depengués d'aquest monestir. Potser per això, per estar situada massa a prop, els que l'erigiren van subjectar-la a una casa més llunyana, per garantir-li, alhora que la protecció, una mínima independència. Aquest fet, i també que sigui esmentada com a cella, permetria inferir que degué ser construïda per particulars.⁵ Una *cella*, en el cristianisme primitiu, és, o bé una petita capella commemorativa en una àrea funerària, o bé una capella erigida per un anacoreta o per un monjo.⁶

3. Pere PONSICH (cur.), *Catalunya carolíngia*, vol. VI: *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, text revisat i completat per Ramon Ordeig i Mata, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006, doc. 36.
4. Pere PONSICH (cur.), *Catalunya carolíngia*, vol. VI: *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, p. 103.
5. Segons la llegenda (recollida per Francisco MONSALVATJE Y FOSSAS, *Noticias históricas*, vol. XVII, Olot, Impr. y Libr. de Juan Bonet, 1909, p. 201-202, i citada per Joan BADIA I HOMES, 1990, p. 516-517), hauria estat construïda per Carlemany després de vèncer els sarraïns. També es deia que havia estat dels templers i, encara, que era dedicada a la Trinitat, tradició que deu tenir l'origen en un pedró del segle XVII amb la inscripció «SMA. TRINITAS» que hi ha a prop.
6. Fernand CABROL i Henri LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. 10, París, Librairie Letouzey et Ané, 1931-1932, s. v. *cella*.

El fet que sigui dedicada a sant Martí (v. 316/317 - 397), l'apòstol de les Gàl·lies i bisbe de Tours, és interessant. Segons Sulpici Sever i Gregori de Tours, Martí, soldat i fill de soldat, degué conèixer el cristianisme a Pavia. El seu acte de caritat amb el pobre se situa el 338, a la guarnició d'Amiens. A la Pasqua del 339 rebé el baptisme i acudí vora el bisbe Hilari de Poitiers. Deixà l'exèrcit, es retirà al priorat de Ligugé, tornà al costat d'Hilari i, més tard, per aclamació popular, esdevingué bisbe de Tours. Morí tornant d'una visita pastoral a Condade (Candes), i el seu cos fou portat fins a Tours a través del riu Loira. Des de Tours, el seu culte de seguida s'expandí per tot Occident. A la Hispània visigòtica, la devoció a sant Martí es coneixia almenys des del segle vi. Tots els calendaris mossàrabs inclouen la seva festa,⁷ la qual cosa demostra que aleshores, quan aquests foren escrits (segles ix i x), que és quan es devia erigir la cella del Forn del Vidre, el seu culte era plenament vigent.

Tots tres absis són coberts amb volta de quart d'esfera; el central, que és més aprofundit, amb el tram de volta de canó lleugerament passada de radi, la qual, d'acord amb les característiques de la planta, i segons una descripció acurada de Joan Badia,⁸ acaba en volta de quart d'esfera. S'adossa a l'extradós de l'arc triomfal, de mig punt una mica ultrapassat, molt destacat, sostingut per uns grossos pilars adossats, amb impostes llises de secció de pla i bisell. L'extradós dels arcs que obren els absis laterals a l'espai central del presbiteri —una mena de creuer que no destaca en alçada, com el triomfal que s'obre a la nau— són arcs de perfil ultrapassat de molt de gruix, recolzats en pilars destacats amb impostes de pla i bisell, llises. A les voltes resten empremtes de les llates de l'encofrat de la seva construcció.

A cadascun dels absis devia haver-hi una petita finestra oberta vers llevant. El 1990, segons Joan Badia, només es podia observar, i des de l'interior, la del costat de tramuntana; és de mig punt sobre muntants avançats. La nau era coberta amb volta de canó de perfil lleugerament ultrapassat, que arrencava d'una banqueteta. El 1990, quan Joan Badia la descriví així, ja era derruïda, però en restaven els inicis de la curvatura.

Dues portes s'obrien, una a migdia i l'altra a tramuntana de la nau.

7. Carmen GARCÍA RODRÍGUEZ, *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas i Instituto Enrique Flórez, 1966, p. 336-342.

8. Joan BADIA I HOMES, 1990, p. 516-517.

Aquesta darrera, que és la més ben conservada, d'arc una mica ultrapassat, format per lloses en disposició radial, amb els muntants avançats, avui és tapiada. L'aparell, en gran part disposat en forma d'espiga, és irregular, lligat amb argamassa, i als angles hi ha carreus, més ben disposats.

SOBRE L'ORIGEN I LA FUNCIO DE L'ESTRUCTURA ARQUITECTONICA TRIABSIDAL

Josep Puig i Cadafalch tracta el tema dels absis tricònquids o tres absis en creu tant en el primer volum com en el segon de la seva obra magna,⁹ avui encara de referència. En el primer, en referir-se a les esglésies de l'antiga seu d'Ègara, que ell ja datava en època visigòtica, i, en el segon, dedicant-los tot un capítol. Diu que aquesta forma, antiquíssima a Catalunya, es troba en esglésies del segle IV a Egipte i per tot el Mediterrani, a Constantinoble, Itàlia i Croàcia, entre altres llocs. En el segon volum, que tracta el primer romànic, diu que tant a França com a Itàlia els exemples d'aquesta forma arquitectònica són nombrosos. De les esglésies que esmenta a Catalunya, les més interessants per la qüestió que ens ocupa són les de Sant Pere de Montgrony, Sant Martí del Brull, Sant Pere i Sant Feliu de Gallifa, Sant Llorenç de Cerdans, Sant Pere d'Abrera, Sant Esteve de Cervelló (avui, Santa Maria) i Sant Bartomeu de la Baronia de Sant Oïsmo, totes del segle XI, d'aquell primer romànic tan característic que ornamenta els murs exteriors amb lesenes i arcuacions cegues, ben diferents, per tant, de Sant Martí del Forn del Vidre.

Joseph Braun, el que fou famós teòleg i liturgista, deia que les cel·les *trichoria* eren petites capelles «quadrangulars, obertes d'una banda, i en forma d'absis les altres tres», bastides a les necròpolis i que, en els primers temps del cristianisme, servien de mausoleus per a celebrar els oficis dels aniversaris dels difunts,¹⁰ en memòria seva.

Xavier Barral, molts anys després, assenyala que la capçalera trilobulada que trobem en el nostre preromànic i en el primer romànic té els seus

9. Josep PUIG I CADAFALECH, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1909, p. 312 i seg., i vol. II, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1911, p. 275-290.

10. Josep BRAUN, *Diccionari litúrgic*, traduït de l'alemany per A. Grieria, Barcelona, Foment de Pietat Catalana, 1925, s. v. *cella trichoria*.

orígens en els absis tricònquids romans, i cita Noel Duval.¹¹ Segons Duval, que fou un gran especialista en arqueologia cristiana i antiguitat tardana,¹² en l'arquitectura funerària i religiosa, el pla tricònuqid té una ascendència pagana. En arquitectura cristiana s'utilitza sobretot en baptisteris i mausoleus. L'autor estableix una tipologia de tricònquids: els lliures (i, encara, dins d'aquests, entre els que per fora són circulars o no), els que s'insereixen en un quadrat o rectangle i els que, diu, es desenvolupen en esglésies, és a dir, amb una nau o diverses, i en cita molts exemples.

La cella del Forn del Vidre, que entraria en la tradició d'aquesta darrera tipologia, ha estat molt ben estudiada per Joan Badia, que diu encertadament que la seva estructura és força estranya en el context de l'arquitectura catalana altmedieval i que els elements constructius i tipològics permeten situar-la abans del segle XI.¹³ La porta de tramuntana, que tenen també altres esglésies empordaneses com Sant Feliu de Carbonils, Sant Romà de Sidillà o l'església del Terrer, el té intrigat. Cal assenyalar que algunes esglésies monàstiques romàniques, com la de Sant Ponç de Corbera, del segle XI, a més de la porta principal a ponent, en té dues de laterals, una a migdia i l'altra a tramuntana, que s'expliquen per l'existència de les construccions monàstiques i pel cementiri dels monjos.¹⁴ Per tant, el fet de les dues portes del Forn del Vidre lliga molt bé amb l'origen de la cella, de caràcter monàstic, quan, abans del 844, fou donada a l'abadia de Sant Hilari de Carcassona.

A més, Badia compara l'estructura de l'església del Forn del Vidre amb la de Sant Nicolau de Girona, que fonamenta la seva capçalera trilobulada en la d'un edifici anterior de caràcter funerari i de planta central, i es pregunta: «Ens trobem, a Sant Martí del Forn del Vidre, davant una *cella memoriae*?».¹⁵

L'anomenat *oratori oriental* o mausoleu de Saint Pothin, de l'església Saint-Nizier de Lió, era una construcció d'aquest tipus que albergava les

11. Xavier BARRAL I ALTET, *L'art pre-romànic a Catalunya: Segles IX-X*, p. 85.

12. Noël DUVAL i Jean CINTAS, «Le martyrium de Cincari et les martyria triconques et tétraconques en Afrique», *Mélanges de l'École Française de Rome-Antiquité*, vol. LXXXVIII (1976), núm. III, p. 856-927.

13. Joan BADIA I HOMES, 1990, p. 516-517.

14. Montserrat PAGÈS I PARETAS, *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, p. 361-393.

15. Joan BADIA I HOMES, 1990, p. 516-517.

reliquies de sant Nicet i de molts altres bisbes lionesos, començant per Rusticus, mort el 501. Fou destruït el 1835, quan es construí la nova cripta de l'església, però hom en traçà la planta.¹⁶ Un exemple més proper és el de la cripta de Sant Miquel, una de les tres esglésies de l'antiga seu episcopal d'Ègara, del segle VI, que no és un baptisteri, com pretenia Josep Puig i Cadafalch, ans un mausoleu.¹⁷

I tot i que una estructura determinada no s'associa sempre a una mateixa funció, com demostra justament Sant Pere de Terrassa —una altra de les esglésies d'aquesta antiga seu d'Ègara, també del segle VI,¹⁸ la parroquial, de capçalera tricònquid, formada per tres absis disposats en forma de creu—, aquesta funció és molt persistent en molts dels casos, si més no de l'antiguitat tardana del Mediterrani.

En suma, l'església de Sant Martí del Forn del Vidre fou bastida amb anterioritat al 844, i en aquella data era una cella de l'abadia de Sant Hilari de Carcassona. Que fos bastida com a *cella memoriae*, amb caràcter funerari, en tot cas, és una hipòtesi a tenir en compte que s'ha de verificar. És ben probable que en origen, quan fou construïda, abans de la donació a l'abadia de Sant Hilari, ja fos concebuda com a cella monàstica. Una qüestió final és la datació de l'edifici que ens ha pervingut, que s'inscriu en l'arquitectura de tradició cristiana antiga, però que per les seves característiques, la situació i el context, cal situar a la segona meitat del segle X. És d'esperar que una bona restauració, actualment molt necessària,¹⁹ en faciliti també l'estudi arqueològic, i hom pugui aportar noves dades al coneixement d'aquesta església tan interessant i excepcional de l'arquitectura preromànica catalana que avui es troba en un estat de conservació molt preocupant.

16. Carol HEITZ, *La France pre-romane: Archéologie et architecture religieuse du Haut Moyen Âge du IV siècle à l'an Mille*, París, Errance, 1987, p. 31.
17. M. Gemma GARCIA I LLINARES, Antonio MORO GARCIA i Francesc TUSET I BERTRAN, *La seu episcopal d'Ègara: Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009, p. 128-145; M. Gemma GARCIA I LLINARES, «El siglo VI y la arquitectura monumental en la sede episcopal de Egara. Nuevas aportaciones», a Julia BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO i M. Gemma GARCIA I LLINARES (ed.), *Les basíliques de la seu episcopal d'Ègara: centre i perifèria: VI Jornades de les basíliques històriques de Barcelona*, Barcelona, Ateneu Universitari Sant Pacià, 2022, p. 93-118.
18. Vegeu les obres citades a la nota anterior.
19. Joan Badia i Homs ja qualificava l'estat conservació de l'edifici de lamentable a Max CAHNER (ed.), *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 4: *L'Empordà*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1981, p. 233.

Figura 1.

L'església de Sant Martí del Forn del Vidre.

© Fotografia de Jordi Mestre.

Figura 2.

Una altra vista de l'església de Sant Martí
del Forn del Vidre.

© Fotografia de Jordi Mestre.

Figura 3.

Arrencada de la volta una mica ultrapassada de l'absis de llevant, on es poden observar, a més, les llatges de la seva construcció.

© Fotografia de Jordi Mestre.

Figura 4.

Arc triomfal que separa la nau de la capçalera,
on es pot veure el mal estat de l'edifici.

© Fotografia de Jordi Mestre.

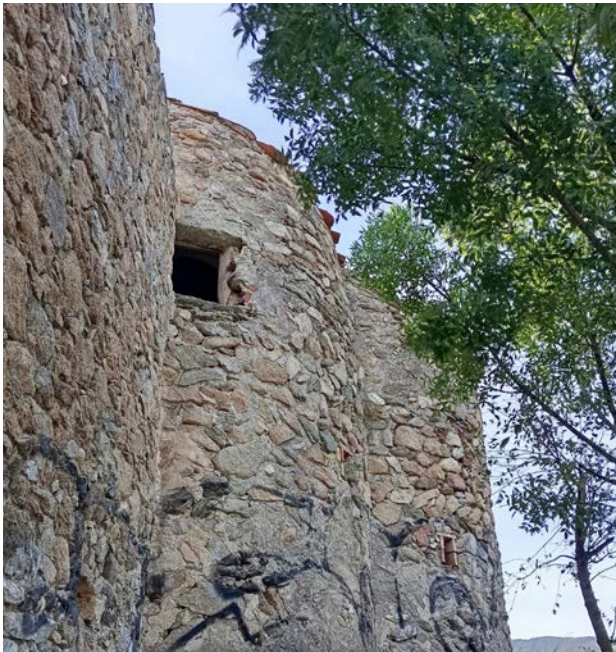

Figura 5.

Els absis de migdia i de llevant.

© Fotografia de Montserrat Pagès.

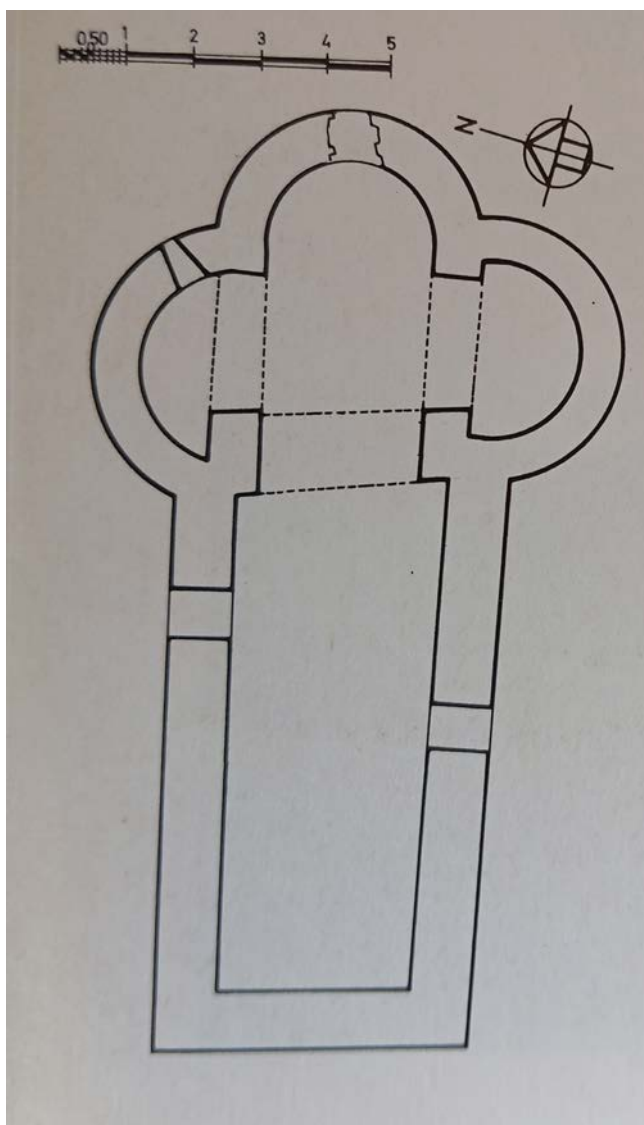

Figura 6.

Planta de l'església de Sant Martí del Forn del Vidre.

© Fotografia de J. Falguera, J. Rodeja i J. Torrent,
publicada a *Catalunya romànica*, vol. IX (1990).